

Creativiteit en de stad of superdiversiteit in het post-panopticon?

▸ KAREL ARNAUT

Creativiteit is een hype en wordt binnen een stedelijke context gezien als drijfkracht voor nieuwe praktijken en sterker beleid. In deze betogen wordt creativiteit in de stad echter meestal gelinkt aan middenklasse, ondernemerschap en bedrijfsinnovatie. Maar welke vormen van creativiteit bevinden zich aan de schaduwzijde en springen minder in het oog? En bovenal, hoe gaan we ermee om? Op vrijdag 23 maart 2012, tijdens het sociaal-artistiek festival ENTER in Gent, organiseerden we de studiedag 'Creativiteit en sterfelijkheid'. Keynotespreker van dienst was antropoloog Karel Arnaud. Hieronder lees je zijn openingstoespraak.

Beste vrienden,

Laten we er bij aanvang geen doekjes om winden: creativiteit en de stad, ze zijn voor elkaar gemaakt. En dat bedoel ik vooreerst letterlijk en daarom een tikkeltje cynisch. Ze worden vaak in termen van elkaar gedefinieerd. Steden behoren plaatshouders te zijn van creativiteit, creativiteit wordt geacht te gedijen op het soort voedingsbodem dat de stad biedt. Mobiliteit en confrontatie spelen er zich af in alledaagse en geënceneerde aanrakingen met het nieuwe, de andere en het enigmatische, en deinen uit in experimenten met alternatieve vormen en expressies, invalshoeken en verbanden. De stad baart creativiteit, zeggen Amin & Graham (1997), precies omwille van de complexe processen waarbij verschillende tijdszones, ruimtes en netwerken van zeer uiteenlopende makelij elkaar versnijden, hybridiseren, fragmenteren en samenbrengen (Robinson 2002; Amin 2008).

Eric Corijn, Brussels geograaf en cultuurfilosoof, zal de laatste zijn om de aangehaalde auteurs en ideeën tegen te spreken. En zoals we van hem gewend zijn, drinkt hij de beker tot de bodem. Dat steden creatieve nesten zijn, betekent voor hem niet alleen dat er cultureel van alles grensverleggend te beleven valt, maar maakt hen tot labo-

ratoria van nieuwe sociale configuraties en, meer nog, tot productiesites van nieuwe maatschappelijke metaforen (Corijn 2009). En daarmee lijkt wel een maalstroom in beweging gezet waaraan niemand nog kan ontsnappen. In de mate dat steden creatieve broedplaatsen zijn, delen allen die in hun buurt komen in de brokken. Voor volwaardige stedelingen zelf, maar ook voor zij die steden en stedelingen organiseren, plannen en besturen, en uiteraard voor zij die dit alles bestuderen, wordt de lat van hun creativiteit bepaald hoog gelegd.

Gegeven deze stand van zaken kan een debat over creativiteit en de stad twee kanten uit. Ofwel gaat het mee in de stedelijke hype en slooft het zich uit om de viering van het creatieve potentieel van steden verder te zetten (Trip & Romein 2009), ofwel organiseert het een korte adempauze, een moment van reflectie over hoe stad en creativiteit deel hebben gehad aan elkaars succes en of ze er beide wel beter van zijn geworden. In het eerste geval zou mijn houding enkel een cynische of een subversieve zijn geweest, in het tweede geval een kritische maar constructieve. Dit statement kiest voor het tweede en wil daarmee het debat heropenen over creativiteit en stedelijkheid, dat soms dreigt dicht te slibben in zelfverheerlijkingen en *hyping*. Correctie, heropenen is een noodzaak, maar te ambitieus voor mijn capaciteiten en voor dit korte statement. Her en der een opening maken, één en ander proberen te herkaderen, is het meeste wat jullie nu van mij mogen verwachten.

HOE ANDERS?

Hoe anders zou het klinken om te spreken over 'Creativiteit en de natiestaat' of 'Creativiteit en de regio' - hoe klinkt bijvoorbeeld 'de Belgische creativiteit' of 'de Vlaamse creativiteit'? U merkt het, pogingen om creativiteit op een hoger schaalniveau dan het stedelijke te tillen, voelen meteen aan als recuperaties van bestuurlijke, mercantiele of ideologische aard. Wat zou 'Belgische creativiteit' meer kunnen zijn dan het motto van een of andere handelsmissie onder leiding van Prins Filip? Wie anders zou over 'Vlaamse creativiteit' spreken dan gehaaide leden van VOKA? Uiteraard scherts ik een weinig, maar het contrast is voelbaar, denk ik: 'de stad' ontbeert schijnbaar de al dan niet vermarkte identitaire oriëntatie van natiestaten of regio's - een identitaire oriëntatie die creativiteit tegen haar zin bij het handje houdt en desgevallend onderdrukt of tegenspreekt. Vandaar misschien ook dat creativiteit zich nooit ongegeneerd kan laten zien in het gezelschap van andere schijnbaar organische groepen zoals dorpen of gemeenschappen.

Als mijn observaties al deugen, is hun voorgeschiedenis lang en complex. Maar we kunnen best niet vergeten dat de nu verguisde natiestaten én gemeenschappen tijdens de afgelopen paar eeuwen massaal werden gezien als de loci, ja zelfs als de motoren van creativiteit in de vorm van vernieuwing, moderniteit en vooruitgang. Deze

zware maar aantrekkelijke taak lijkt nu meer en meer in de schoenen van steden te worden geschoven. En die treuren daar niet om. Vooreerst lijken ze het identitair over een andere boeg te gooien en prijzen ze hun interne, wat chaotische diversiteit, die perspectieven opent voor claims over het kosmopolitisme van hun burgers en van hun eigen status als ontluikende metropool. Daarmee hangen samen hun relaties met andere steden of hun plaats in globale stedelijke netwerken die nationale en continentale grenzen doorsnijden (Pratt, 2008, p. 35). Een interventie die jaren geleden in Gent eventjes de publieke aandacht opeiste, zette dit alles in een handomdraai te kijk. De Nieuw-Gentse Alliantie (NGA), weet u nog, bracht ons aan het lachen omdat ze twee zaken samenbracht die niet samen hoorden: enerzijds het nationalistisch identitair discours (gekoppeld aan de boomende N-VA van dat moment) en anderzijds de interstedelijke ruimtes Gent en Brugge. Nationalisme en steden, een tang op een varken? Wisselen steden identitaire cultuurpolitiek in voor een meer wendbaar, onbevangen diversiteitsbeleid? De zaken liggen waarschijnlijk minder duidelijk dan ze ons toeschijnen. Laten we dit nader bekijken aan de hand van een voorbeeld.

In het soort stedelijk vertoog dat ik hier nu als mikpunt neem, namelijk dat van de tolerante, 'open', vibrerende plaats (Evans 2009: 1009) heeft zich het afgelopen decennium een hele coterie van '*creative industries*' en '*creative cities*' gevestigd die wordt bevolkt door academici evenals entrepreneurs allerhande, waaronder de beroemde Charles Landry, die zopas ook de *creative index* van de stad Gent becijferde. Dit lijkt allemaal heel erg nieuw en visionair, maar in hoeverre bouwt dit creative cities-vertoog verder op dat andere culturele metadiscours? Het iets oudere 'erfgoed'-gebeuren, bijvoorbeeld, dat eveneens floreert op een vruchtbaar bed van beleefde geschiedenis en culturele heruitvinding, en daaraan gekoppelde identiteits- en groepsvorming of andere sociale, bindende processen, met dus flink wat mogelijkheden qua beleidsaccenten en bestuurlijkheid en zowaar nog meer qua vermarkting van dit alles (Lowenthal 1998) (Evans 2009: 1009). Hoewel (en deels omdat – het is dubbel) 'erfgoed' een voor-geschiedenis had in enkelvoudigheid – denk aan 'het nationaal patrimonium' of het werelderfgoed – werd het begrip in de jaren 90 stevig omarmd door regio's en steden, omwille van zijn democratisch, laagdrempelig en inclusief karakter, alsook zijn kracht om ruimere waardering en zelfs officiële erkenning toe te wijzen aan expressies en representaties van erfgoedparticipanten afkomstig uit alle hoeken, ook de uithoeken van de samenleving. En aan deze waardering kunnen zij bovendien hun integratie, hun lokale of regionale '*belonging*' koppelen (Arnaut, et al. 2007; Gable 2005; Jacobs 2001; Hall 1999).

Zoveel goeds lieten bijvoorbeeld de Vlaamse gidssteden Gent en Antwerpen zich niet ontnemen. Zij putten uit het erfgoedvertoog om er hun nieuwe stadsmusea, het STAM en het MAS, mee vorm te geven. Verhelderend is hier de voorstudie van

cultuursocioloog Pascal Gielen (2000: 101-102) voor het STAM, waarin hij de planners aanspoort 'een polyfonie van vertellingen' te genereren waardoor erfgoed de diverse publieken die de stad in het verleden en nu constitueren kan betrekken bij het stadsproject, van verleden tot toekomst – een raadgeving die men geheel terecht ter harte heeft genomen (Ranshuysen 2003: 8, 104; Laermans 2007).

ZOEKEN NAAR STRUCTURELE ZWAKTES OF ONEVENWICHTEN

Maar hoezeer erfgoed ook een veelheid aan democratiserende, diversiteitgevoelige en insluitende eigenschappen combineert, en precies omdat het over zoveel sociale, culturele, economische en bestuurlijke hefboomen beschikt, is het aangewezen op zoek te gaan naar de structurele zwaktes of onevenwichten, alsook om de concrete historische, lokale/stedelijke/regionale invullingen ervan te monitoren. In deze kritische arbeid weet men zich overigens in uitstekend gezelschap van bijvoorbeeld Stuart Hall (1999), Barbara Kirshenblatt-Gimblett (2004), Appadurai & Breckenridge (1992), Tony Bennett (2005) (zie ook: Bennett 1992; Bennett 2004) en anderen die desgevallend terugverwijzen naar de ouderdomsdekens als het gaat om denken over cultuur en macht, zoals Edward Said, Pierre Bourdieu en Raymond Williams. Het is onnodig om deze kritieken hier uit de doeken te doen, het volstaat aandacht te vragen voor de twee foci van deze kritieken, die samenvallen onder wat we 'de verbestuurlijking van cultuur' (*the governmentalisation of culture*) kunnen noemen (Barnett 2001; Ponzini and Rossi 2010). Deze verbestuurlijking is een proces waarin het beleid en het culturele veld elkaar vinden, zich op elkaar afstemmen in het vastleggen van vaak onuitgesproken contouren van dat veld, criteria voor participatie en evaluatie, enzovoort. Om één voorbeeldje te geven, Stuart Hall's (1999) felle kritische analyse van 'Brits erfgoed' bestond voornamelijk in het openbreken van dat begrip voor wat zich afspeelt in de marge (Brits en wereldwijd), in de culturele praktijken van 'minderheden', diasporische groepen of voor postkoloniale globale culturele praktijken, wie er ook de oorsprong of het coauteurschap van mag opeisen. Hall wilde op die manier inbreken in de stille consensus over de contouren, de participanten en de waarderingen van Brits erfgoed, die zich sluipend zouden kunnen opbouwen rond een onuitgesproken, ongemarkeerd begrip van 'blankheid' (*whiteness*) (Hall 1999; Littler 2005; Lipsitz 1998). Waarom zoveel aandacht voor wat uiteindelijk maar een cluster van de populaire cultuur betreft? Wel, zegt Hall – en hier steekt hij de hypers van 'creative industries' in snelvaart voorbij – omdat die turbulente multiculturele, multimediale, multimodale, en zo kan ik nog een tijdje doorgaan, hedendaagse populaire cultuur een site is voor de heruitvinding van de samenleving, die hij omschrijft als de '*post-nation*'. Ik citeer in vrije vertaling:

"[deze culturele praktijken] vertegenwoordigen zowat de belangrijkste ontwikkelingen van deze tijd: het aandeel", zegt hij, – hij spreekt in het Engels van de 'stakes', dus bedoelt tegelijk de investering door en het belang of de betekenis

van – het aandeel “van die ‘marges’ (uithoeken) in de ontwikkeling van moderniteit, in de articulatie van het lokale in het globale”, – het aandeel van de ‘marges’ in het verkennen van, wat hij noemt, een nieuwe cosmopolitische, dialektale (vernacular), postnationale dispositie (sensitivity), “is bijzonder groot” (Hall 1999: 13). En, voegt hij eraan toe, zonder het in rekening brengen van dat aandeel zal de post-natie zich niet laten heruitvinden! Dus er staat een en ander op het spel.

Een paar jaar terug hebben in het boek *Een leeuw in een kooi* ikzelf en een viertal co-auteurs een vergelijkbare kritiek ontwikkeld met betrekking tot wat er zich in Vlaanderen afspeelt. We bogen ons met name over de schijnbare openheid en de verborgen uitsluitingen (vaak onbedoeld en onuitgesproken) van wat we ‘NV Erfgoed’ noemden, waarbij de NV tegelijk stond voor naamloze vennootschap (en dus wees richting vermarkting) en voor Nieuw Vlaams (en dus de kant van politiek, beleid, en bestuurlijkheid opkeek) (Arnaut, et al. 2009).

Ik besteed zoveel aandacht aan die erfgoedproblematiek om velerlei redenen (ik denk bijvoorbeeld dat er een sterke affiniteit is met de sociaal-artistieke praktijk, maar dat houden we misschien voor het debat straks), maar de voornaamste reden is dat de korte genealogie van het huidig creativiteits- en diversiteitsvertoog, dat zich zo comfortabel in het nieuwe stedelijk optimisme heeft geïnstalleerd, ons uitnodigt om dezelfde kritische houding daartegenover aan te nemen.

Dat vergt echter veel meer dan het doortrekken van een lijn (van denken, van kritiek, van erfgoed naar stad), inderdaad, het vraagt om het hertekenen van de complete context waarin het verhaal over stad en creativiteit moet worden ingebed om een dergelijke kritische oefening mogelijk te maken. Wat een onderneming (en ik ben al zo lang aan het woord). Laat ik maar meteen verklappen dat de inzet van die oefening erin bestaat uit te kijken voor het onderliggende, het dwingende, het normerende waaraan creativiteit onderhevig is, zonder daarom vernieuwing, openheid en inderdaad vrijheid uit het oog te verliezen.

Dat ruimer verhaal ga ik hier voor het bestek van dit statement samenvatten rond twee begrippen: ‘post-panopticon’ en ‘superdiversiteit’.

POST-PANOPTICON EN SUPERDIVERSITEIT

Het begrip ‘superdiversiteit’ is al een tijdje in circulatie en vraagt steeds dringender aandacht voor de complexiteit van diversiteit in onze hedendaagse samenleving, en dit als gevolg van verregaande en indringende transnationale dynamieken die de laatste twee decennia steeds intenser lijken te worden (Vertovec 2010; Vertovec 2007).

Superdiversiteit ontplooit zich doorheen complexe migratiepatronen, doorheen intersecities van duurzame en minder duurzame sociale groepen, netwerken en ‘gemeenschappen’, en doorheen internationale mediastromen die via steeds compactere technologie doordringen tot in de haarvaatjes van onze samenleving, onze scholen, onze gezinnen enzovoort (Wood & Landry 2008). Superdiversiteit staat, denk ik, voor een soort bevrijding van diversiteit. Ten eerste bevrijding van het juk van het nauwe multiculturalisme dat diversiteit disciplineert en catalogeert in mooi afgelijnde hokjes van zogenaamde etnisch-culturele minderheden (versus een niet-gemarkeerde, eveneens cultureel homogeen geachte autochtone ‘meerderheid’). Bevrijding ten tweede van de negatieve amalgameringsproblematieken van diversiteit met deze van sociale wanorde (vervreemding, criminaliteit, onveiligheid) en economische ontregeling (taal- en leerachterstand, lage graad van tewerkstelbaarheid). Let op, superdiversiteit is uiteraard geen poging om alle problematische aspecten van de zogenaamde multiculturele samenleving te evacueren. Enkel wil diversiteit niet als aanstoker van *al* dat onheil worden gezien (en moet manke herverdeling van de rijkdom, maar ook van educatief kapitaal en onderwaardering van linguïstisch kapitaal in de vorm van ‘moedertalen’ en lingua franca’s, bijvoorbeeld, ook zijn verantwoordelijkheid opnemen). Of nog genuanceerder: in de mate dat diversiteit de motor is van maatschappelijke verandering wil het niet alleen de blaam nemen voor wat in dat voorwaar lastige proces misloopt, maar ook de beloning krijgen voor de ontluikende geneugten van de superdiverse samenleving: haar *grassroots* kosmopolitisme, de toegankelijkheid van een veelheid aan (sterk dynamische) culturele, linguïstische middelen (*resources*), enzovoort. Echter, de bevrijding van diversiteit moet dan weer niet te ver doorwegen in de richting van een romantische betovering voor zoveel verschillend verschil dat onze maatschappij te bieden heeft (Block 2012), een diversiteitshype voor de laat-moderniteit.

Om één en ander in een meer gebalanceerd kader te plaatsen zonder terug te vallen op de valse zekerheden van het multiculturalisme, is het nuttig, denk ik, superdiversiteit in de context van het post-panopticon te situeren.

Het ‘post-panopticon’ is voorlopig een persoonlijke poging van mij om een aantal eigenschappen van de hedendaagse wereld te benoemen en met elkaar in verband te brengen, maar vooral ook te tillen voorbij de steeds ijler klinkende termen zoals globalisering, urbanisering, en inderdaad ook creativiteit en diversiteit.

Voor het bestek van dit statement belicht ik drie basiseigenschappen: diffuse zichtbaarheid, gelaagde ruimtelijkheid, en polycentriciteit. Dure begrippen, zo denk je misschien, maar het zijn vooral conceptuele kapstokjes die ik heel concreet probeer aan te kleden.

DIFFUSE ZICHTBAARHEID

Het panopticon zoals bedacht door Michel Foucault draaide rond de droom van absolute transparantie, zij het directioneel (vanuit één richting, het centrum, en niet vanuit andere richtingen, noem het periferie, de marge, de onderdanen enzovoort). Het post-panopticon, vooreerst, transformeert dat panopticon, laat het achter zich zonder er helemaal van los te komen. De directionaaliteit gaat roemloos ten onder terwijl de droom van transparantie zowat iedereen aangrijpt. De zichtbaarheid in het post-panopticon is bovenal multidirectioneel en dus interactief. Concreet verwijs ik hier naar de doorgedreven mediativering van onze maatschappij en de hypergeconnecteerdheid van haar bewoners die via steeds draagbaarder technologie steeds 'on-line', bereikbaar, activeerbaar enzovoort zijn. De relatieve betaalbaarheid van die steeds minuscule apparaatjes zorgt er trouwens voor dat de ICT-doorbraak ook grote delen van de minder gegoede lagen van onze wereld bereikt, binnen en buiten Europa, binnen en buiten onze steden. De nieuwe sociale media en aanverwanten op mobiele ICT, maar ook nieuwere genres binnen de traditionele media (genres zoals bijvoorbeeld reality-tv) infiltreren tot in de meest intieme hoekjes van onze private ruimtes en bieden individuen snel toegang tot wereldwijde publieken en netwerken van ongeziene omvang en wereldwijde verspreiding. De termen die deze toestand beschrijven zijn transversaliteit (denk aan *peer to peer networks*), laterale surveillance (elkaar bespeuren), maar ook wat men noemt '*sousveillance*' (bespieden en verklappen van onderuit jegens autoriteiten allerhande). Tenslotte roept deze diffuse zichtbaarheid ook haar tegengestelde op: afscherming, cocooning, insulaties allerhande, *firewalls*, *befriending* & *defriending* enzovoort. Zoveel lokale zaken hinderen de transparantie en laten ons vermoeden dat de ruimte van het post-panopticon allerminst een vloeiende of doorlopende is (Wallerstein 1991: 92).

GELAAGDE RUIMTE

Het post-panopticon is een bijzonder complexe ruimte die we proberen te begrijpen in termen van gelijktijdigheid, gelaagdheid en meerschalligheid (intersecties). In het zog van globaliseringsstudies werd schaal en meerschalligheid een nuttig begrip dat de omvang van een ruimte loskoppelde van haar mogelijke complexiteit. Een dorpie is niet per definitie een eenvoudige ruimte, net zomin als een stad noodzakelijk een complexe is (Harvey, et al. 2012) (Evans 2009: 1030). Immers, de hele complexiteit, het hele verhaal van de wereld is te vinden in haar kleinste partikel: 'De wereld in een zandkorrel', zo dichten de schaalgevoelige geografen (waaronder onze eigen Erik Swyngedouw, et al. 2003). En wat te denken van gelijktijdigheid, gelaagdheid en intersecties? Wel die worden voorbeeldig bezongen door Doreen Massey:

"De gelijktijdigheid van ruimte bestaat absoluut niet in een oppervlak, een continue materieel landschap [u kent die globaliseringsmetaforen van 'scapes': ethno-

scapes, mediascapes, musicscapes enzovoort], maar in het momentane samenstel van trajecten, een configuratie van meervoudige geschiedenissen die op dat moment in de maak zijn.” Dit is geen ‘probleem’, voegt ze er nog aan toe, tenzij je verlangt naar de orde van het solitaire verhaal en de leesbaarheid van het gladde oppervlak. Integendeel, die gelijktijdigheid is deel van de vervoering en het immense potentieel van de ruimte, die ik dus daarom post-panopticaal noem (Massey 2000: 229). Tot slot: de bewegingen die zich in een dergelijke ruimte voordoen, kunnen we best omschrijven als meervoudige stromen (*flows*) – in tegenstelling tot de enkelvoudige ‘verspreidingen’ die zich voordoen in de oude panopticale landschappen.

Maar, ten slotte, wat zet de dingen in beweging? Welke krachten zijn er aan het werk? Zo kom ik tot de derde en laatste eigenschap.

POLYCENTRICITEIT

Herinner je het erfgoedvertoog en de kritische analyses daarvan die al bij al bleven steken in een hele reeks bi-polaire spanningen tussen onder en boven, de grassroots en de elites, de populus en de autoriteiten, het centrum en de marges. Echter: de zichtbaarheid/connectiviteit en de structuur van de post-panopticale ruimte verdragen zoveel eenduidigheid niet en houden rekening met diffuse normativiteit, dat wil zeggen een onoverzichtelijke veelheid aan ‘centra’ die sturend, inspirerend, normerend enzovoort optreden ten aanzien van individuen en groepen die zich daarmee aligneren, identificeren in min of meer duurzame wijze, die kunnen sedimenteren in meer vaste groepen, identiteiten enzovoort. Deze dubbele dynamiek van voortdurende verandering en routinisering heeft Jan Blommaert (2011) voortreffelijk beschreven in de vorm van wat hij noemt ‘*supervernaculars*’, lokale ‘talen’ of clusters van normen en vormen die bijvoorbeeld de wereldwijde verspreiding van sms (*‘texting’*) regeren. Andere literatuur die deze dubbele dynamiek prachtig heeft gecapteerd is deze van de heterotopia, de zogenaamde ‘andere ruimtes’ die uitblinken door hun verhoogde creativiteit en verandering (Cenzatti 2008: 79), maar zich van utopieën onderscheiden omwille van de onvermijdelijke normering die er optreedt, zelfs hegemonisch geweld en onderdrukking, of inderdaad gewoon normalisatie (Heynen 2008: 319).

Ik begrijp dat dit alles bijzonder abstract en theoretisch wordt, maar het is slechts een voorzet, een openingsstatement, een sneuvelnota. Laat ik, om terug te keren tot de aarde en de concrete stedelijke ruimte, eindigen met enkele opmerkingen over stedelijkheid en creativiteit.

WAT IMPLICEREN SUPERDIVERSITEIT EN HET POST-PANOPTICON VOOR STEDELIJKHEID EN CREATIVITEIT?

Ten eerste, qua stedelijkheid wil ik het erbij houden dat steden hun exceptionalisme best laten varen. Globalisering en urbanisering zijn processen die plaatsen differentieel beïnvloeden, maar ze maken daarbij geen mooi onderscheid tussen steden en niet-steden. Een te sterke nadruk op het stedelijke landschap, dat vaak in mooi afgelijnde en nevenschikte wijken wordt ingedeeld, doet afbreuk aan de complexiteit van de stedelijke ruimte, die vanuit geen enkel punt totaal zichtbaar is en wordt aangestuurd door een veelheid aan centra en krachten. Dat de intensiteit van de gelijkijdigheid en dus de dichtheid van de intersecties in steden hoger is dan bijvoorbeeld op het platteland moet steeds bewezen en niet zomaar voor waar aangenomen worden.

Ten tweede denk ik dat we creativiteit moeten leren zien als heterotopisch, als steeds balancerend (maar nooit in evenwicht) tussen superdiversiteit en supergroepen, tussen fragmentering en *large-scale identities*, tussen vernieuwing en routinisering, tussen kleinschalige ideeën en grootschalige aanhang en succes, ook commercieel.

Hyperconnectiviteit is een feit en maakt het mogelijk immense publieken warm te maken voor X of in het harnas te jagen tegen Y. Een strovuurtje kan volstaan, een e-mail die aangrijpt, een filmpje op YouTube en binnen de kortste keren is het kot te klein. Complexiteitstheorie heeft dit *butterfly effects* genoemd, naar het spreekwoordelijke vlindertje dat bij het rondfladderen in het Amazonewoud een weersverandering aan de andere kant van de Atlantische oceaan veroorzaakt (indirect weliswaar, dat had je begrepen).

BRONNEN

- Amin, Ash (2008). *Collective culture and urban public space*. City 12(1):5-24.
- Amin, Ash, & S. Graham (1997). *The ordinary city*. Transactions of the Institute of British Geographers 22:411-429.
- Appadurai, Arjun, and Carol Breckenridge (1992). *Museums are good to think: Heritage on view in India*. In: *Museums and communities: The politics of public culture*. I. Karp, ed. Pp. 34--55. Washington DC: The Smithsonian Press.
- Arnaut, Karel, et al. (2009). *Het gekooide Vlaanderen: twintig jaar gemist multicultureel debat*. In: *Een leeuw in een kooi: de grenzen van het multiculturele Vlaanderen*. K. Arnaut, S. Bracke, B. Ceuppens, S. De Mul, N. Fadil, & M. Kanmaz, eds. Pp. 28-47. Antwerpen: Meulenhoff/Manteau.
- Arnaut, Karel, Bambi Ceuppens, & Annelies Delanote (2007). *Voor de stad en voor de wereld. Interculturaliseren vanuit De Centrale: dromen en daden*. Gent: Academia Press.
- Barnett, Clive (2001). *Culture, policy, and subsidiarity in the European Union: From symbolic identity to the governmentalisation of culture*. Political Geography 20(4):405-426.
- Bennett, Tony (1992). *Useful culture*. Cultural Studies 6(3):395-408.
- Bennett, Tony (2005). *Civic Laboratories: Museums, cultural objecthood and the governance of the social*. Cultural Studies 19(5):521-547.
- Bennett, Tony (2004). *Pasts beyond memory: evolution, museums, colonialism*. London: Routledge.
- Block, David (2012). *Economising globalisation and identity in applied linguistics in neoliberal times*. In: *Neoliberalism and Applied Linguistics*. D. Block, J. Gray, & M. Holborow, eds. Pp. 56-85. London: Routledge.

- Blommaert, Jan (2011). *Supernaculars and their Dialects*. In: *Tilburg Papers in Culture Studies* 9. Tilburg: Babylon.
- Cenzatti, Marco (2008). *Heterotopias of difference*. In: *Heterotopia and the city: public space in a postcivil society*. M. Dehaene & L. De Cauter, eds. Pp. 77-. London: Routledge.
- Corijn, Eric (2009). *Urbanity as a political project: towards post-national European cities*. *GeoJournal Library: Creative Economies, Creative Cities* 98(5):197-206.
- Evans, Graeme (2009). *Creative cities, creative spaces and urban policy*. *Urban Studies* 46(5-6):1003-1040.
- Gable, Eric (2005). *What heritage does and does not do to identity: Some answers from an ethnographic perspective*. *Horizontes Antropológicos, Porto Alegre* 11(23):51-70.
- Gielen, Pascal (2000). *Kleine dramaturgie voor een artefactenstoet: omtrent 'Gent Cultuurstad'*. Gent: Dienst Culturele Zaken.
- Hall, Stuart (1999). *Whose heritage? Un settling 'the heritage', re imagining the post nation*. *Third Text* 13(49):3-13.
- Harvey, David C., Harriet Hawkins, & Nicola J. Thomas (2012). *Thinking creative clusters beyond the city: People, places and networks*. *Geoforum* 43:529-539.
- Heynen, Hilde (2008). *Heterotopia unfolded?* In: *Heterotopia and the city: public space in a postcivil society*. M. Dehaene & L. De Cauter, eds. Pp. 311-323. London: Routledge.
- Jacobs, Marc (2001). *Cultureel erfgoed: onvervreembare bezittingen*. *Mores* 2(4):11-17.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara (2004). *Intangible heritage as metacultural production*. *Museum International* 56(1-2):52-65.
- Laermans, Rudi (2007). *Cultuurkijker. Cultuurparticipatie in meervoud. Empirische bouwstenen voor een genuanceerde visie op de cultuurdeelname in Vlaanderen*. Antwerpen: De Boeck.
- Lipsitz, George (1998). *The possessive investment in whiteness: How white people profit from identity politics*. Philadelphia: Temple University Press.
- Littler, Jo (2005). *Introduction*. In *The politics of heritage: The legacies of 'race'*. J. Littler & R. Naidoo, eds. London & New York: Routledge.
- Lowenthal, David (1998). *Fabricating heritage*. *History and Memory* 10(1):5-24.
- Massey, Doreen (2000). *Travelling thoughts*. In: *Without guarantees: In honour of Stuart Hall*. P. Gilroy, L. Grossberg, & A. McRobbie, eds. Pp. 224-232. London: Verso.
- Ponzini, Davide, & Ugo Rossi (2010). *Becoming a creative city: The entrepreneurial mayor, network politics and the promise of an urban renaissance*. *Urban Studies* 47(5):1037-1057.
- Ranshuysen, Letty (2003). *Een nieuw stadsmuseum voor Gent: voorstellen vanuit het beoogde publiek*. Gent: Gent Cultuurstad vzw.
- Robinson, Jennifer (2002). *Global and world cities: a view from off the map*. *International Journal of Urban and Regional Research* 26(3):531-554.
- Swyngedouw, Erik, Frank Moulaert, & Arantxa Rodriguez (2003). *The world in a grain of sand: Large-scale urban development projects and the dynamics of 'glocal' transformations*. In: *The globalized city - economic restructuring and social polarization in European cities*. F. Moulaert, A. Rodriguez, & E. Swyngedouw, eds. Oxford University Press: Oxford.
- Trip, Jan J., & Arie Romein (2009). *Beyond the hype: Creative city development in Rotterdam*. *Journal of Urban Regeneration and Renewal* 2(3):216-231.
- Vertovec, Steven (2007). *New complexities of cohesion in Britain: super-diversity, transnationalism and civil-integration*. Commission on Integration and Cohesion.
- Vertovec, Steven (2010). *Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity*. *International Social Science Journal* 61(199):83-95.
- Wallerstein, Immanuel (1991). *A Comment on Epistemology: What is Africa?* In: *Unthinking social science: the limits of nineteenth-century paradigms*. Pp. 127-129. Cambridge, MA: Polity Press.
- Wood, Phil, & Charles Landry (2008). *The intercultural city: planning for diversity advantage*. London: Earthscan.

